

ԱՆԱՏԻՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1899

ԹԻԻ 11

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐ ՈՒ ԹՐԲԱՀԱՅԵՐ

Անանիսի այն յօդուածը որով Մուրսի տասնամեակին առթիւ արեւելեան Հայոց գրականութեան վրայ մէկ քանի ընդհանուր դիտողութիւններ ներկայացուցած էի, ուստայայ գրականութեան մէջ ծնունդ տուաւ որոնեղ բողոքներու, որոնք զիս զարմացուցին։ Մշակը ինձի վերադրեց չովհնութիւններուն ամենէն արատոցը, (պոլսեցիի չովհնութիւնը) (!) . եւ Պ. Արատիանանց ամբողջ կոնգակ մը հրատարակեց, ապացուցանելու համար թէ դրածէս ոչինչ հասկցած էր։ Եւ արտայայտած էի մէկ քանի պարզ ճշմարտութիւններ, որոնց մէջ ու եւ է կանխակալ կարծիք կամ կողմնակցութիւն դեր չի կրնար ունենալ, ճշմարտութիւններ որոնք, կը կարծէի, արդէն ճանչցուած, «ընդունուած» իրողութիւններու կարգը անցած են Կովկասէն գտնա ինչպէս եւ Կովկասի մէջ, Թէ արեւմտեան հայերէնը իր արդի ձեւին մէջ աւելի ճոխ, նուրբ ու ճկուն է քան արեւելեանը, որ դեռ նախնական, ժողովրդական եւ խառնակ վիճակի մէջ է, թէ արեւմտեան Հայոց գրականութեան մէջ աւելի «արուեստ» կայ, իսկ արեւելեան Հայոց գրականութեան մէջ աւելի «ազգային գոյն», ասոնք ինձի անվիճելի իրողութիւններու կը թուին։ Եւ ու եւ է քննադատ, եթէ Ջիւստի ալ ըլլար, մեր արդի գրականութեան երկու ճիւղերը ուսումնասիրելէ յետոյ այդ երկրակայութեան պիտի հասներ։ Ռուսահայ ու թրքահայ գրականութիւններէն իրաքայնիւրը իր ուրոյն առաւելութիւններն ու պակասութիւններն ունի, որոնք արդիւնք են տեղի, կլիմայի, միջավայրի որոշ ազդեցութեանց, իմ փափաքս միշտ այն եղած է որ Հայութեան երկու հա-

տուածները իրար աւելի սերտ կերպով ուսումնասիրեն եւ իրարմէ օգտուին, իրարմով ամբողջանան։ Եւ այդ նպատակով է որ Մուրսին առթիւ գրած յօդուածիս մէջ մատնանիչ բրած էի ուստայայ գրականութեան գլխաւոր թերութիւնները եւ ցանկութիւն յայտնած որ Կովկասի արդի գրական սերունդը ջանադիր ըլլայ զանոնք սրբագրելու։ Եւ շատ գով պիտի ըլլայի որ Թիֆլիսի քննադատներն ալ, փոխանակ արեւմտեան Հայոց գրականութիւնը ամբողջութեամբ «ճոճան փողպեղի կոյտ» անուանելու (ինչպէս կ'ընեն յաճախ), անոր յետեւադր, իրական պակասներն ի վեր հանէին եւ մեր նոր սերունդը դրդէին որ զանոնք ուղղէ։ Ասկից շատ հետեւ է ինձի համար «Ռուսահայի» եւ «Թրքահայի» անխմատ ու տըլ-զայակեան կոնէն, զոր երկու կողմէ կարծաւիաներն ու կրքոտները կը յարուցանեն երբեմն, եւ որով համեմատ, Կովկասցիին աչքին Տաճկահայ ուրիշ քան չէ բայց եթէ «թեթեւամիտ, իմաստակ, ճոռոմ, հոսոս», եւ «Թրքահային աչքին Ռուսահայը ուրիշ քան չէ բայց եթէ «կոպիտ, թանձրամիտ, լեռնցի» . ապի մը կէսը միւս կէսին հակառեան նկատելը զատելու «մարդակերական» եղանակ մըն է, որուն վրայ եւ ոչ իսկ կարծի կ'առնեմ։ Կրնայի սակայն, բացարձակօրէն անկողմնակալ միաւրով, հաւաստել թէ այդ ինքնամոլութեան արտք թաղաքապար աւելի արածուած է Ռուսահայոց քան Տաճկահայոց մէջ։ «Քաղաքի չովհնութիւնը» աւելի Թիֆլիս կարելի է գտնել քան Պոլիս։ Թիֆլիսի մէջ փոքրամասնութիւն կը կազմեն անաւատ մտքերը որ Տաճկահայոց արժանիքներուն համար անվերապալ յարգանք ունին, մինչդեռ արիւղ չեւաբ՝ տեսակ մը արհամարհանքէ, («ամուլարաւանական») (արժանաւորները գէպի թիկն են «հոսոս») . ճիշդ հակառակը, Տաճկահայոց մէջ մինչեւ հիմայ ընդհանուր չեւաբ եղած է մեծ յարգանք մը, նոյն իսկ չափազանց մեծ, դէպ ի Ռուսահայերը, ու փոքրամասնութիւն կը կազմեն անոնք որ Ռուսա-

ներուն մէջ զացին իրենց ուսումն ստանալ . այդ կանոնաւորապէս պատրաստուած սերունդներն են որ հիմնը դրին ուսանալոյ գրականութեան : Համալսարանականութիւն հետեւեալ անդերապալ հիմնուած մը տալելէ համալսարանը տալալոյ չի տար , ու նոյն իսկ երեքնն տալալոյ կը լորցընէ , եւ երբ ուսանողը տալալոյ չունի , յաճախ իմաստակութեան վրաստացի կ'ենթարկէր զայն . Ռուսահայոց եւ Տաճկահայոց ասեմին ինքնատիպ գործները , նալարեղեան , Բաքիի , Շիրազիզալէ , Պիտրոս Դուրեան , Միսաքեան , Պարոնեան , համալսարանական չեն : Բայց դպրոցը , լրագրութիւնը , գրական ու պատմական քննադատութիւնը հիմնելու համար կ'արժեքեշտ է համալսարանական կանոնաւոր կրթութիւնը : Այդ պատճառով է որ հանրային գործունէութեան ամէն ճիւղերուն մէջ , Տաճկահայք միշտ առաջին դիւրծողները եղած են , բայց Ռուսահայք են որ ճշմարիտ իրաւոյն ունենեալ յաջողած են հասնիլ . առաջին լրագրական հրատարակութիւնները , առաջին թատերական ներկայացումները , առաջին կրթական ձեռնարկները Տաճկահայոց մէջ երեւցած են . բայց ամենավարժական նորագոյն գրութեանց վրայ հիմնուած գաստիարակութիւն մը Արդիւնները բերաւ . Հայոց առաջին (սեւրոպական) ամսաթիւթը , Հիւսիսայայլը , Նաղարեանցը հիմնեց . Հայոց առաջին լուրջ լրագիրը , Մշակը , Արծաւորին հաստատեց . Հայկական թատրոնը , թէպէտ Պոլիս ծնած ու հոն փայլուն զարգացման մը հասած , իր ամենին կատարելագործման վուրջը (Ազատեանին իսկ խոստովանութեամբ) Թիֆլիսի մէջ գտաւ : Թրքահայոց գրականութեան մէջ գրական քրննադատութեան մէջ քանի ամենարարժէքներ երեւցած են որոնց հաւասարը չունին զեւ Ռուսահայք , բայց քննական ոգին աւելի ընդլայնուեցած է Ռուսահայոց մէջ . Բաքիի է որ արդի հայութեան հոգիին արմատական քննադատութիւնը կատարեց , եւ աշխարհաբար , Հիւսիսայայլէն իսկ , գրական լեզուէն դարձաւ արեւելեան Հայոց մէջ , մինչ-զեւ քննական ոգին ընդհանուր պակասը աւելեւեալ . Հայոց մէջ աշխարհաբար յաղթանակը չափազանց յապաղեցուց . Նոր հայերէն մը դարձեալ տղայական փորձերը , գործին Ռուսիսեաններն ու Չերապները կատարած են , մեր կարգ մը իմաստակները որ գիտական կամ գեղարվեստական ամենաարարժէքներն վրայ ճառարանութիւններ կը յօրինեն . առանց որոշ քան մը գիտնալու , եւ մեր մառնելին մէկ ամբողջ անգիտակցից հոլով , որ Տէմիթիպալեանը հիւսնադանոցական ցնորարարութիւններուն հրատարակումը կարելի կը դարձնէ , — երեւելիներ են որոնք սեղի չեն ունեցած ուսանալոյ հասարակութեան մէջ :

Ընկերական գգացման , քննադատական ոգիին այս զարգացումը Ռուսահայք կը պարտին ոչ միայն այն պարագային որ համալսարանա-

կան կանոնաւոր կրթութիւն ստացող սերունդներն ունեցած են , այլ մանաւանդ որովհետեւ այդ սերունդները կրթուած են մանաւորապէս Գերմանիոյ եւ Ռուսաստանի համալսարաններուն մէջ . Գերմանեան , որ ինքն իսկ նոր կազմակերպութեան վրայ եղող երկրի մը ըլլալով , հաւաքական կատարելագործման ձգտումը իր ձգտումներուն զխաւարը դարձուց այս դարուն մէջ եւ որ քննադատական ուղղութեան , ընկերական վերանորոգմանց վարպետը եղաւ արդի եւրոպային , իր համալսարաններուն մէջ , ինչպէս եւ ուսական համալսարաններուն մէջ ուր գերման միտքը կը նախաւորէր , այդ ուղղութիւնը ներշնչեց ուսում առնելու եկող հայ սերունդներուն : Համալսարաններէն դատուարդ ու կանոնի վրայ հաստատուած կատարական գրութիւնը որուն կ'ենթարկուէին արեւելեան Հայերը , ընկերական զարգացման ամէն ինչովդ նպաստող պայմանները զոր կը գտնէին իրենց տրամադրութեանը տակ , մեղեքին զիրենց սկզբնականութեան հասարակութիւնը . դառնալու , ուր հանրային կեանքին մտահոգութիւնը տիրական ուսանողութիւնէն է : Այդպէսով Ռուսահայք ամենայն իրենց թաղոնը , Հրատարակչական Ընկերութիւնը , իրենց բարեգործական ու բարոյական ընկերութիւնները , շատ աւելի տեւական ու կանոնաւոր կերպով կազմուած քան ամէն ինչ որ գործուած է Պոլիս , ունեցան ըստման թիւ հարուստներ հանրային գործերու համար խոշոր կտակներ նուիրող միջոցաւ Տաճկահայոց մէջ ասի դեռ անտիրք երեւոյթ մըն է . հաստատեցին ծեր ուսուցիչներու , գրագէտներու համար հանգստեան թոյլակ քան մը որուն զաղափարն անգամ դեռ չէ ծնծուած Տաճկահայոց մէջ : Արդիւն կը բաւէ բաղադատել ուսանալու թրքահայ ուսանողութիւնները եւրոպայի մէջ . թրքահայ ուսանողութիւնը ամեն նախալուծն անհատականութիւններ արտադրած է միշտ , բայց ուսանալ ուսանողները անհուսնապէս քան իրենց ընկերական կազմակերպութեամբ . թրքահայ ուսանողական միւսութիւնները միշտ անկախն եւ անտեւական եղած են , ուսանալ ուսանողական միւսութիւնները տեւական ու կարգաւոր ուսանալ ուսանողներն են որ եւրոպայի հայ ուսանողներու տարեկան գումարման զաղափարը յաջացան եւ իրագործեցին :

Հանրային գործունէութեան ամէն երեւոյթներուն մէջ կնի պարէն վեր Ռուսահայք անվիճելի գերակշռութիւն մը ունեցած են Տաճկահայոց վրայ , Մշակից զորմամբ , ապրիցու թեմալ եւ արակցութեամբ է որ Պոլսոյ Միացեալ ընկերութիւնները Հայաստանի մէջ կրթութիւն տարածելու գործը ձեռնարկեցին եւ յաջողուցին . մէկ քանի Ռուսահայեր են . Տիլիս Մատաւեան , Փալանթարեան , Տէր-Միքայէլեան , որ մանկավարժական վերանորոգման առաջնորդը եղան Տաճկահայոց մէջ : Եւ յիշատիւական շարժում

ները որ թրքական Հայութիւնը գրողներն, մեծ մասամբ ներշնչուած էին Գաւառ-Փաթիլ-պալան, Բաֆֆիի էջերէն, եւ նախաձեռնարկուած ու կազմակերպուած՝ ուսանայ գործիչներէ։

Ճակատայոց մէջ ընկերական չարագացման այս յարաբերական խաղովթիւնը կը բացատրուի բազմազանի պատճառներով՝ Հայութեան այն ստուար մասը որ «թրքահայ» անունին տակ կը ճանչցուի, շատ աւելի բազմաառար ու կենդոս կազմութիւն մը ունի քան «ուսանայ» հասարակութիւնը։ Արեւելեան Հայերը համառոտ միակ տարբի մը կը բաղկանան, միակ կեդրոնի մը, Թիֆլիսի, շուրջը համախմբուած հոծ մարմին մըն են, կազմուած համամասն անդամներէ, որոնք ամենքը հայրենի հողին մէջ ծնած են կամ գտնէ անոր շատ մօտիկ, ամենքը միեւնոյն գերմանո-տու ազդեցութեանը ենթարկուած, ամենքը միեւնոյն կրօնքին, լուսաւորչական դաւաճանքին կապուած, այս պայմաններուն մէջ հասարակութեան մը համար շատ աւելի դժուր է կազմակերպուիլ, Եթէ չազգերնուտ ասղեքերնք ճակատայոց կացութիւնը այս դարուս ատալին կէտին, պիտի տեսնենք որ ամենէն անպատու կամ գտնէ զժուարին պայմանները ունեցած են անոնք։ Կը տարածուէին ընդարձակ երկրի մը մէջ, ուր կը ձեւաւորուէին մէկէ աւելի կեդրոններ, իրարու հակառուդ. Վինետ-կի ու Վիննայի վանքերը, մին լատին, միւսը գերման ազդեցութեամբ սոցոցները, ինչոյց երկու ընդդիմադիր ներդրութիւնները կը ճառագայթէին դէպ ի Թուրքիոյ Հայերը։ Պոսեցի ու Բովդիցի Հայը մինչեւ վաթնական կազմակերպութեանը ինքզինքը տարբեր կը նկատէր գաւառացիէն, «զորացիէն», նոյն իսկ գաւառի հայութիւնը իր բաժանումները ունէր, Կեստեցի, Վանեցի, Ակնցի զիրար օտար կը զգային. հազոր-կազմութեան միջոցներու գոտաւորութիւնը, մասնաւոր ազդեցութեանց պայքարը (սոց մը յունական, սոց մը քրդական, սոց մը ֆրանսական ազդեցութիւն, եւն.), ընդհանուր ազգային տիրական կեանքի մը պակասը, այդ անընդունակները կը չեղտէին։ Ատոնց վրայ կ'աւելցային կրօնական պատակտումները. կաթոլիկ, բողոքական ու լուսաւորչական իրարմէ գատուած կ'ապրէին, որպէս ի՞նչ տարբեր հասարակութիւններ ըլլային, եւ իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր ուղղութիւն ունէր։

Մտաւորական կարգին մէջ խառն-ֆրանսական ազդեցութիւնն էր որ կը նախատիրէր, երկրասերները իտալիան եւ ֆրանսական երթալին ուսում առնելու. բայց Անգղիա, Գերմանիա, Ամերիկա գաղտնիկաւ կային (բողոքականները մասնաւոր), եւ տարբեր գաւառի արականութիւններ, հակադրական ձգտումներ ու ճաշակներ գիտնէր իրմաց կ'ելլէին թրքահայ հասարակութեան մէջ։ Այս ամենուն վրայ կը ծանրանար թուլցնող, քայքայող, չփոթող

ներդրութիւնը «թուրք միջնորդութիւն» ամենէն սահմանափակ կամայականութեան, ամենէն անկարգ ու անյարգ բռնաւորութեան վրայ հաստատուած կառավարական դրութիւն մը, օրէնքներու անորոշութիւնն ու անկայունութիւնը, անդիտակից թուլութիւնն որուն անմիջապէս կը յաղորէր ապուշ խառնութիւն, անիմաստ ու քմահաճ արգելումներ որոնք մտաւորական զարգացման կանոնաւորութիւնը կը խաթարէին, տարտամ բարձր ուր Ասիան, Ներողան, Ափրիկէն իրարու կը խառնուէին՝ քառս մը արտագրելով, քննական ոգիի բացարձակ պակաս՝ երկրին բովանդակ կեանքին մէջ, կրթավարչութիւնի ցեղ մը՝ իբր տիրող տարր՝ որ ոչ միայն չէր կրնար քաղաքակրթութեան օրինակն ու եղանակը տալ հպատակ ազդութիւններուն, այլ անոնց զարգացումը կը խափանէ իր խցտութիւններով եւ միանգամայն իր անտարմաբանական ու անորոշ գոյութեանը կենդանի ազդեցութեամբ, — աւանտարիկ այն «միջավայրը» ուր կը գտնուէր թրքահայ հասարակութիւնը։ Այս պայմաններուն մէջ, կանոնաւոր ու ներգաշակ ընաշրջութիւն մը կարելի չէ որ տեղի ունենայ. թրքահայոց մը — տաւոյական եւ բարոյական շարժումը կատարուած է զինկալ գծով մը, ձեւացնելով պատկեր մը տենդոտ, բարդ, ճոխ, բայց չփոթ ռ յաճախ հակասական, Կաթոլիկները գրաւարին եւ դասական գրականութեան մոլոնաւոր, բողոքականները աշխարհաբարի եւ բարոյախառնական գրականութեան յարձ, լուսաւորչականները զլուսաւորչական երգիծանքի ու լրագրութեան մէջ ուժով եւ ֆրանսական նոր գրականութեան հետեւեղ, դէմ դէմ կ'ելլէին, իրար շատ քիչ հասկնալով, իրարու արգելե իսկ ըլլալով։ Ի պրոցները բարեկարգելէ առաջ, թատրոն կը հիմնէին եւ Շեքսպիր ու Շիլլերը կը խաղային հասարակութեան մը առջեւ որ — բայց ի սակաւաթիւ հատընտրութեան մը, — հազիւ կարգաւ գտաւր. ընթերցանութեան պարզ գրքեր տալէ առաջ ժողովուրդին յիւզագնակները թերթութեանը ու դրաբար ողբերգութիւններ կը մեծարէին անոր. հայական թատերգութիւնը, անազգայաբար, հայ հասարակութեան անտաշերութեան հետեւեղով եւ տեղական միջավայրին ընդհանուր ճնշման տակ, թրքերէն լեզուով օրեանթի կը փոխուէր, եւ ինքնին կը մօտենար մեծութեան քաղաքական հայաժանքներու ընդամը դեռ պայտօնապէս չարքիւղած. եւ այսպէս, չողչողուն ու մնամէջ սկզբնաւորութենէ մը յետոյ, թատերական սեղոն — որ նմանողութենէ եւ թարգմանութենէ ուրիշ բան չէր բուսէր տակաւին — յանկարծ կը լաղրէր մշակուելէ։ Արգիծական գրականութիւնը որ ընդարձակ զարգացման մը հասած էր, 1890-էն յետոյ կը սեղմուէր մասնաւոր արգիւշներով։ Ուսանաւոր քանաստեղծութիւնը, որ լայն ծաղկում մը ունեցած էր, 1890-էն յետոյ խեղդեւեցաւ գրականական անիմաստ որոշումով մը եւ երկայն

պահ մը կ'անդ առաւ, —մինչեւ որ 94—97ի յիշարկումը տեղի ունեցաւ, եւ երկարատեւ աշխատութեամբ կառուցուած ամբողջ շէնք մը, իր ամենէն կարեւոր մասերովը (կիցորակնական Վարժարան, Հայօճիկի լրագիր, Միացեալ ընկերութիւնը ու զաւաններու շատ մը դպրոցներ, Ազգային Սահմանադրութիւն, եւն), կործանեցաւ կամ ծանրապէս խախտեցաւ:

Այսքան շարժական, այսքան անհաստատ հողի մը վրայ, ժողովրդի մը «հանրային» կառուութիւնները չեն կրնար ընտանեան զարգացում մը գտնել: Արեւելեան Հայք, ուստաւ կան տիրապետումէն յետոյ, գտնուեցան որոյ, հիմնապէս որոյ կայունութեան մը մէջ, եւստանց արդեւոր, առանց չփոխութեան, իրենց ամբողջ ջանքը կեդրոնացուցին իրենց մտաւորական ու նրիթական զարգացմանը. պարզ, սահմանադրուած, պայծառ գործ մըն էր այն, որը քայլ առ քայլ կատարեցին, աշակերտութիւնն ալ վայելելով տիրող տարրերի բարձրագոյն քաղաքակրթութեանը, թրքահայ հասարակութիւնը իր կայունածրութիւն կենդանութեան մը միջավայրին չըփոխութիւնէն ու փոփոխականութեանէն դատ, ունէր նաեւ անպատեհութիւնը երկրին քաղաքական խախտում ու անակնկալներով յոյժ ինձական, թրքահայտեւ նպատակակէտը բարոյական զարգացումէն անդին կ'անցնէր, քաղաքական իրաւակալացումն յոյսերու կ'ընդունէր. եւ ինչպէս այս վերջին ձգտումը առաջին յոյսերած վերանորոգումէն կը ծնէր, օր կուշար որ երկու ձգտումներ, առեւն մը զուգահեռաբար ընթանային յետոյ, իրարոյ. դէմ կ'ելլէին, իրար կը խափանէին եւ ընդհանուր քաղաքակրթութիւնը կը բազմապատկէին. թրքիին Վեհաժողովէն ի վեր, քաղաքական նպատակ ունեցող շարժում մին ածելովը, գրական ու կրթական շարժում մը ամենամեծ սեղմունքներու թիվարկեցաւ, ու վերջին դէպքերուն պայմուտին մէջ կրթական գործը խորապէս վտանդուեցաւ, մտաւորական ամբողջ խաւ մը անշնորհաբար թրքահայ հասարակութեանէն եւ օտարութեան մէջ ցրուեցաւ, դրական ու կրթական բովանդակ գործ մը կրնաւ թողով մինչեւ ցտոր տնօրէնութիւն: Այս անկայունութիւնը, —անկարելի է այս կէտը չդիտել, —թրքահայուն մտքին ու նկարագրին վրայ խորունկ կերպով ազդած է. մուսաւայր պարզ ու որոյ միտք ունի, եւ յատկաւ, ուժով նկարագրի. թրքահայր տպաւորական, յեղեղուկ, տաքոտալ է նկարագրով, ու մտքին մէջ անորոշութիւն ունի. միջավայրը իր հոգեւոր մէջ անցած է եւ հոն տեսակ մը տեսական, մըշակական վիճակ դարձած է. այդպէս, եթէ յաճախ կատարական սեղմումներն են որ կ'ընդհատեն կամ կը խափանեն թրքահայոց հանրային գոյութեանութեան այս կամ այն ձեռնարկը, երբեմն ալ նոյն ինքն Տաճկահայուն այն «ընտանի վիճակ» դարձած այդ անորոշութիւնը — տեսակ մը հաւաքական անկարողութիւն, —պատճառ կ'ըլլայ սկսուած

գործերու լքումին կամ նորանոր ու կարելի գործեր ձեռնարկելու անբաջարկութեան: Ոչինչ կարելի է երեւակայել աւելի անորոշ ու դատարկ քան մեր երեսփոխանական ժողովներու նիստերը, դրոշմը Սարոնեան աշէքան սքանչելի կերպով ծաղրած է, եւ որոնք տեսակ մը կատակերգական տեսարաններ եղած են, երբեմն շատ դուաքայի, յաճախ ծայրայեղօրէն անհամ, գրեթէ միշտ անխմատ եւ ապաշխուհի: Անգղային մատենադարան մը գոյութիւն ունեցած է Պոլս, որ երբեք կանոնաւոր վարչութիւն մը չէ կրցած ունենալ եւ երբեք քանի մը չէ ծառայած, Ռուսմական խորհուրդ մը ունեցած էր միշտ, որ ոչինչ որոշած, ոչինչ գործադրած է, եւ ոչ ուն ամբողջ գոյութիւնը իրեն ներկայացուած բոլոր գրքերը վաւեռանցրելու մէջ կայացած է: Պոլսոյ հայ թատրոնին պատմութիւնը, մտէն ուսումնասիրողին համար, գեշ խրատատական միծ իսնդակառութեան մը եւ մէկ քանի բարձր տաղանդներու հետ կը ներկայացնէ վարական բացառակ անգիրտակցութիւն, համեմատականաւթութեան, մեթոդի պակաս, եւ շատ օր տղայականութիւն:

Այս բոլորը նշանակելի յետոյ, պէտք է սակայն ըսել թէ հանրային գոյութեանութեան տեսանկով Ռուսահայոց այս գերակշռութիւնը երբեք չ'արգելադրեցին այն անխմատ գոյութեանը որով ընդհանրապէս անտեղ իրենց կը վերադրեն տեսակ մը քնածին գերազանցութիւն եւ «բարձր» կը զգտնեն ու կը դատաւարտեն թրքահայերը, առանց երբեք այդ վերջիններուն թերութեան արտաքին անխուսափելի չարտափոխութիւնը նկատելու եւ առանց ի վեր հանելու անտեղ այդ թերութիւնները փոխարինող ուրիշ կարգի անհնարելուար յատկութիւնները: Պէտք է երբեք չմոռնալ որ Ռուսահայոց օգտուած են ամենապատասաւոր պայմաններէ, եւ թերեւս նոյն իսկ կարելի է մըտածել որ այդ պայմաններով, Ռուսահայերը շատ աւելի արգելադրել կրնային սալ քան ինչ որ տուած են. յառաջդիմութիւնը, իրենց մէջ, կանոնաւոր, անընդհատական, տրամաբանական ընթացքով մը կատարուած է, բայց դանդաղ, միօրինակ ու միակողմանի: Եւ երբեմն, թրքահայոց անհատական ճիգերը ունեցած են փայլ մը շատ աւելի մեծ (թէպէտ վաղանցուկ) քան Ռուսահայոց հանրային «կազմակերպութեան» ձեռնարկները: Իդմիրէ Տէօնեան սպարաբար երկու երեք դրամ աշխատութեամբ, իր քանի մը տարուան գոյութեանը մէջ, շատ աւելի կարեւոր եւրոպական գրքերու թարգմանութիւնները առած է ազգին քան թիֆլիսի Հրատարակչական ընկերութիւնը իր ծաղուտէ մինչեւ այսօր. թիֆլիսի թատրոնին խաղադարձը մեծագոյն մասամբ Պոլսեցի գրողներու հեղինակութիւններէ եւ թարգմանութիւններէ բաղկացած է ընդհանրապէս եւ քիչ քան ընդունած է Ռուսահայ գրադէմներէ: Եւ տարակոյս չկայ թէ այն տարօրինակապէս բարձր գործը

Տաճկահայք ունէին կառարկութեամբ, եւ այն անհոգի պայմանները որոնց մէջ ճշմարիտ եւ զայն կատարել, շատ աւելի շահեկան կը զարգընէին անոնց ցանքերը, խորխորտանէին ու մաքառումները, եւ այդքան բազմաթիւսով զփութաբերութեանց մէջ իրենց բոլոր թիւրութիւնները հասկանալի եւ ներելի կը կացուցանէին եւ յաղորդմանն ալ այլապէս զնահատելի ։ Պէշերթաշէկէ մը, Մերինց մը, որ հաղար դաւերու, խոշորդոտներու, վտանգներու մէջ, իրենց աղաղակներն հրապարակում ու հոգւոյն զեղեղութեամբ, իրենց անխնայ ու խանդավառ անհոգիութեամբն ու կամքի գործութեամբը, կը քայքայէին մոլորանոց պատուարները որ կամթովի ու լուսաւորչական հասթութիւնները իրարու թշնամի կը զարմեցնէին, — Պէշերթաշէկէ մը, շէրիմեան մը, որ քանի մը գեղարուեստագէտ բարեկամներու հետ, կը յաջողին ոչնչելն հայկական թատրոն մը իր բոլոր տարրերով ստեղծել եւ ծածկահայաց քարբերուն ու զգացմանց մէջ յեղաշրջութիւն մը յառաջ բերել, — Օսեան մը, Ռեկանեան մը, Պալեան մը, որ կարող է լըլլան՝ ամբարներու ամբարկու գործութեան զէմ մարտնչելով՝ հայ ժողովուրդը սահմանադրական վարչութեամբ օժտել բնասպանական Թուրքիոյ հողին մէջ, անհունապէս շահեկան երեւոյթներն ու անհամարողիկէ հասկան, եւ կը ցուցնէին թէ թրքահայ հասարակութիւնը, որ այս պայմանակալ պայմաններն մէջ ուրիշ բան չկրցաւ արտադրել բաց ինքէ չբոց պատկեր մը միջավայրին վաւերաբերականորէ մարմնացող հզոր անհատականութեանց, պիտի կարենայ, հայկանտաւոր կողմնադրականները զրոյթիւն մը հաստատել տանկական բարբառու գրութեանը տեղ, ցոյց տալ միանշանակ հանրային յատկութիւններ պարսկական լոգոն որքան եղած են իր երկան բերած անհատական ձերբերը ։ Ատոր յառաջգտուն ապացոյց մը ունեցանք կեդրոնական վարժարանով եւ Վրէժիկի լրագրով ։ Խումը մը (կազմուած) թրքահայեր, հակառակ հրէշային խառնութիւններու, ձեւացուցին պարզ մը որ Պոլսոյ կրթական բարձրագոյն հաստատութիւնը զարձաւ, եւ հիննցին լրագրի մը, որ իր կարծաւու կեանքին մէջ ունեցու մտածման եւ ձեւի ընդարձակութիւն մը, թրքահայ հասարակութեան լրագրորենց մաստորական ու բարոյական ազդեցութիւն մը, որուն նման հայերէն լրագրուով ոչ մէկ պարբերական չէ ունեցած երբեք ։ Անտարակուսելի է ինքն համար որ հայ ցեղին ամենէն նրբացած, ամենէն ճկուն ու բեղուն մասնէ թրքահայ հասարակութիւնը, կամ, լատարի անուանալուով թիւն մը զործածակով, «արեւմտեան հայութիւնը» ։ Ատի կը մեկնուի արիւրահաղարկան ու պատմական պատճառներով արեւմտեան հայ հոգւոյ լի մը անմիջական չփոխ մէջ գտնուած է յուսկական քաղաքակրթութեան հետ, եւ այս դարու մէջ կրած է վատին ցեղերու աղիւցութիւնը ։ այդ

յոյն-լատին ներգործութիւնը իր միաբը նրբագործած, ճաշակն ընդարձակած եւ զգեցնակալ տական ձերբերը զարգացուցած է մասնաւորապէս Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ, ուր արեւմտեան հայութիւնը իր լատարի ու ձերք խոսացուցած է, քնակայ իրերէն անբարդատելի զգեցնակութիւնն ու կլիմային հեշտաւէտ քաղցրութիւնը որ ազգակ մըն ալ զառնալով խառնուածքին նրբացումը, իրեն անհամար անպարտաւոր, որոնք նոր ժամանակներու հայութեան մըն քին ու ճաշակն ամենէն ազնուական, անհնչ յղկած ձեւը կը ներկայացնեն (Բարբառուներ, Հիւրմիւս, Պէշերթաշէկէ, Ալիւան, Միսաքեան, Մամուրեան, Սեյիւնեան, Տաշեան, Լուսպար-Փաշա, Նիկողայ Պալեան, Օսեան, Աղաւմեան, Բաշալեան, Սվաճեան, Մանուէլեան, Էւն) ։ Այն օրը որ Թուրքիոյ քաղաքական դրութիւնը կը պարտաւորուէր, արեւմտեան հայութիւնը, իր անհեռ ունեցումով որդ, տեւական եւ ազատ պայմաններ, մեր ցեղին կեդրոնական մարմինը պիտի լըլլայ, եւ մեր ժողովուրդը անոր մէջ պիտի գտնէ իր գերազգոյն ու լրակատար զարգացումը ։

* *

Տաճկահայ եւ առասպալ հասարակութեան այս կերպով մը բնախոսական վերլուծումը կատարել չիտոյ, գիւրին է քայքայել այն գրականութիւնը որուն ծնունդը տուած է աւտոնցմէ իւրաքանչիւրը ։ Ռուսահայ գրականութիւնը ծայրէ ծայր «հրապարակաբերութիւն» մըն է ։ Արդիւնաւէն ու նազարեանին անկալ մինչեւ Մուրադեան եւ Լէօ, բոլոր ուսանող գրողները իրենց գործերը յորինելու ստեն զլսաւոր նպատակ ունեցած են ժողովուրդը զատարակել ։ Իրենց բանաստեղծներն իսկ, ճանաչեցնանք մինչեւ Գամառ-Փաթիլայ եւ Սեփրանդը Մատուրեան տաղաչափող հրապարակագիրներն ։ ատով, ուսանող գրականութիւնը ամբողջութեամբ մէջ շատ պարզ է, եւ հարկաւորաբար միօրինակ ։ Վրպասան, իւրաքանչիւր բանաստեղծ ու թատերադէպ, ամենքն ալ միեւնոյն բանը կ'ըսեն, միեւնոյն նպատակ ունին եւ անուել կամ նուազ իրարու կը նմանին ձեւով, ամենքն ալ ժողովուրդին թիւրութիւնները կը ձեւակն, գաղափար մը, վարդապետութիւն մը, ուղղութիւն մը կը քաղուէր, որով ու գործնական ձգտում մը ունին վերջապէս ։ Եւ որովհետեւ կ'ուզեն ժողովուրդին հասկնալ, կը պրեն այնպէս ինչպէս ժողովուրդը կը խօսի, առանց ոեւէ խոսքման, առանց համարութեան, առանց ոճի մտահոգութեան, Շահալիլեան, քայ ի մէկ քանի երկերէ որոնք գերմանական լիսերու շնորհն ունին, իւրաքանչիւր թիւններով (Լէւոնիկի յիշք, Էւն) ուրիշ բան չէ բրած քայքայ եթէ առաջապետած հրապարակագրութիւն ։ Գամառ-Փաթիլայ, քայ ի Արաֆի արտաւորէին, որ զարմացնող բացառութիւն մըն է իր անաւոյն ու աղքատ

ձեռով բանաստեղծութիւնները չարքերն մէջ, արտագրած է երգեր որոնք հայ ժողովրդին վրայ իրենց բարոյական անհուն ազդեցութիւնները նշանակութիւն ունին, բայց գեղեցիկաբնական ինքնին արժէքը զուրկ են, Նոյն ինքնին Արովմանը, որ այնքան հոյակապ քնարերգական տաղանդ ու ունէր, իր գործին յօրինուածութեան մէջ ունէ արուեստ, չափ, ճաշակ դիւլու յանգ չէ ցուցուցած, և և իր ոճը գեղեցիկ է դրացման զօրութեանը, երեսակաշուքիւն ճոխութեանը յառաջ բերած անդիպակ կից ու անկատար գեղեցիկութեամբը, նազարեան, Նալբանդեան և Պալասանեան յաւազրոգներ» են, և առաջինը ունի ոճ մը պերճաւան եւ վայելուչ, երկրորդը՝ ճշգրիտ ու սուր, երրորդը յատկապէս բարձուն ու աշուշ, բայց հետո են «արուեստագէտները ըլլալէ ։ Արծրունի, որ բարոյական ամենամեծ յիշգրտում մը յատկաբերաւ ոչ միայն Ռուսական լոյս ընդհանուր ճայող մէջ ճայող ամենէն անկազմ գրողը եղաւ, գաղափարով ընդուն միտք մըն էր, ուշաւոր մեծ սիրտ մը, բայց բնաւ դրական կողմ ու չունէր (իր զուտ գրական փորձը, Եփէիլան ողորմելի փծածը մըն է), հայերէն չէր գիտեր եւ գրական անկատար դաստիարակութիւն ունէր, իր այլ տգիտութիւնը օրէնքիկարգ անցուց, եւ մեծ մասամբ ինք էր տպաստանաւ տուն Ռուսական լոյս մէջ գեղեցիկագիտական զգացման անուշիկ միայնութիւն. իրմէ առաջ Արուեստ, Նազարեան, Նալբանդեան, օգտագալտ ուղղութիւն մը ընդգրկած ըլլալով հանդերձ, վայելուչ ոճով մը գիտել խնամք ունէին, եւ մասնաւոր վերջին երկուքը գրատուած, մարտը, գեղեցիկ աշխարհարար մը ստեղծելու հետապնդող եղած էին. Արծրունի (առանց ոճի գրելու զօրութեանը իրմէ ինքնին բերաւ, և լեզու մը չինեց որուն մէջ մէկ երկու հարիւր հայերէն տարրական բառերու հետ կը գտնուէին անհամար փրանքներ) գերմաներէն, ուստի ինքն իրմէ խաբէրէն բառեր, Բաճիֆի, որ մեծ գրագէտի խառնածը ունէր եւ վիպորի անարգատելի ձերբերով օժտուած էր, հակառակ որ խորապէս կրած է Արծրունիին ազդեցութիւնը, մարտը հայերէնով գրելու ասանդակութիւնը պահպանեց ու գեղեցիկ ոճով գրելու հոգ ունեցաւ. բայց իր գրական դաստիարակութիւնն ալ անկատար էր. իր ձգած գործը, որուն խարոյական կարեւորութիւնը անապէս եղած է հայ ժողովրդին համար, եւ ուր իր քնտուին դիտողութեան ասանկապը յատկութիւններ, վիպորի բնածին հրապոյր մը, եւ խրոխտ հզօր հոգի մը որ զայն յաւիտեանպէս կենդանի կը կաշտեցանէ, չարագանց անհաստատ է իր ձեռնով, յօրինուածութեան թերութիւններ ունի յաճախ, եւ ոճը, երբ անգի վերլուծման մը ենթարկուի, շատ անպատշաճ խնդիր է, անխալ, անախալ, նոյն իսկ աղայական Բաճիֆիին յիշուի, և Մուրացան չարանապէս ան անոր գործը, անոր թերութիւններովն եւ յատկութիւններովն. Լէօ բերելով ոճ մը աւելի պատ-

կերակրող, աւելի ջղոտ, Մուրացան աւելի հանգալու մարտը, սակայն երկուքն ալ չունենալով վարպետին անհատականութեան ինքնատուութիւն ու ընդարձակութիւնը ճիշդագոյնէն, չընդունաւ մը սկսած է Ռուսական լոյս գրականութեան մէջ, նիւթերուն գալար ընդարձակութիւնը իր նախորդները միմիայն հայ ժողովրդը հետաքրքրող նիւթերն էր, արտիւն եւ հայ հասարակութեան համար միայն կը գրէին. Շիրվանդաղէ որ կազմուած է ուսուցիչականութեան եւ փրանքական իրապաշտութեան աղիցողութեամբ, առաջին անգամ ըլլալով ընկերական ինդիւիւներ, ինքնանախանայրցի, բնորոշմուն մարդկութեանը յանազգրող նիւթեր ընտրած է իր վէպերուն հետքեր. բայց լեզու, արքայաւ, ոճը թէպէտ կենդանի են. ճկուն, միօրոնակ է եւ զուրկ ինքնութենէ. ու ամբողջ գործը, թէպէտ աղիւն ու փափուկ զգացմանութեամբ մը ոգեւորած է եւ լայն ու ազատ գաղափարականութեան մը վրայ հիմնուած, զերծ չէ օվարդագիտական» չեղանք, Կովկասի միակ հոգ գրագէտը, որ անհամար գեղեցիկագիտական ձրքատու մը ցուցուցած է իր գրականութեանը մէջ, Փափագեանն է, և եւ ան ալ Տաճկանի մընէ, իր գրական սկզբնաւորութիւնը Պոլիս կատարած. Փափագեանի Անկար, Ֆեհր, Անկար, Մալմար ուսուցիչ գրականութեան միակ էջերն են ու «արուեստ» կարելի է գտնել եւ որոնց մէջ փղեցիկագիտական ձգտումը ակնհիւ. կերպով ասուցիլ տեղը կը բռնէ, եւ ատոր համար է որ Փափագեանը չեն գտնաւոր Կովկասի մէջ այնպէս ինչպէս պատշաճ է. իր Անկարը, որ իմաստասիրական ինքնակը մըն էր շատ աղիւն մտածուած և ամենէն ուր որ ոճովը զոր Ռուսական ունեցած են, Մուրացան անհագաղաղագիտական կողմէն կը դաստիարակուէր իրեն լայնամաս, անհասկանալի, օղային» գործ մը ։

Տաճկանայ գրականութեան մէջ տիրող ձրքատու մը գեղեցիկագիտական ձգտում մը եղած է. Տաճկանայ լոյս գրականութիւնը կը հիմնուի, ոչ թէ (ինչպէս Ռուսական լոյս մէջ) ժողովրդին ծուղին ըլլալով մարդը ձեռնով որոնք ժողովրդին պէս կը գտնուի եւ իսկին և ժողովրդին կենեքը իրենց մտաւոր գործունէութեանը զլլալու որ ասորիկ լինին, ալ ընդ ինչպէս ինչպէս միջազգային հետու ծնած, Պոլսոյ կամ Իսթիւրի միջազգային միջնորդանքուն մէջ կաշտուած անհերու ձեռնով, որոնք իրենց վերջնական ձեռք կ'առնեն Վենիսի վանքը կամ Բապտիստին, Վենիսի ու Բարիդիզգրողներու մէջ. Միջիւրեանք և իրենց աշակերտներն որ ասորիկ քարեր կը լինեն այլ գրականութեան. միջազգային մարտը են, լայնին որով ասորիականութեան իրենց իրական աշխարհին անմիջական օժողովրդին անպատարականութեան մտային աշխարհաբանութեան մը վտանգած, և ամէն քանի աւելի ունենալով գեղեցիկագիտական ձգտումը, դասական, բարձր, աղիւնական արուեստին սէրը ։ Իրենց

միմազդին փափաքը եղած է «գեղեցիկ» գործեր արտադրել, եւ իրենց գործերը արտադրած են հասարակութեան հմուտ ու նրբացած փորձիկ մէկ մասին համար արհամարհած են անմիջապէս օգտակարութիւնը, մտքերնուս չեն անցուցած զբաղել հասարակ ժողովրդով եւ անոր տարրական անհրաժեշտ պէտքերով։ Եւրոպական եւրոպական չին ու նոր մատենագրութեանց բարձրագոյն հրաշակերտներուն գեղեցկութեանը, ուրիշ քանկութիւն չեն ունեցած բայց եթէ հայացնել այլ հրաշակերտները եւ յետոյ իրենք իսկ արտադրել նոյնաստեակ գործեր, այլ մեծ օրինակներուն հետեւողութեամբ Եւ մինչդեռ Արտվես իրեն նպատակ կապէա ըրած է ժողովրդին համար գործել, եւ աշխարհաբարը գրական լեզու զարգնելու որոշում տուած, է ժողովրդական կեանքէն վէպ մը գրած, եւ զարգող վիճակորդացած, մինչդեռ նազարեանը, Նալբանդեանը, Բարխուդարեանը, Շահգիզեանը իրենց գրութեան քննարկում մէջ իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը դարձուցած են ժողովրդին միտքը բուսաւորելու, նախապաշարունակներ փառատելու, կրթութիւնն ընդարձակելու, ճաշակը մաքրելու, եւ թարգմանութեանց համար բնութեան ճիշդութիւնը եւ իշտէն Սիւրի պէս ժողովրդի սրտին խօսող եւ բարոյական ազդեցութիւնը գործող եւրոպացի հեղինակներ, արեւմտեան Հայոց առաջին գրականները «փոքրիկ աշտարակներ» բարձունքէն հեկնած են իրենց գործը. Բազարեանի եւ Հիւրովի՝ Չամբաս, Վերգիլեան, Սոփոլիս, Տեմաթեան, Կիկերոն, Ռասին, Ալֆրէրի ու Միլտոն թարգմանած են եւ գրած Հայկ Դիւցալ մը կամ Բուրաստմի մը հետեւողութեամբ դասական բանաստեղծներուն, ամենէն իւրիշին, ամենէն զարգարուն ու ճոխ դարբարով. Պէշիքթաշեան, Հէքթեան, Թերզեան, Նարայէ, ամէն բանէ առաջ խորհած են թատրոն հիմնել Հայոց մէջ, անոր բայումը կատարած են գրադարար ոլլիերգիֆիլմով մը, յետոյ՝ բացարձակ յաջողութիւնէն բռնադատուած, գրաբարը դարբարաստան աշխարհաբար փոխած են եւ դասական կամ ողմանդիկ նշանաւոր խաղերու նմանութիւններ, Ալֆրէրի, Շեքսպիրի, Հիւրովի, Շիլլերի խաղերը թարգմանութիւններ տուած են ժողովրդին. եւ գրած են գրաբար կամ կէս-աշխարհաբար լեզուներով լեզուներով, այնպէս իրենք ու երբեմն Հայոց չին պատմութիւնէն թաղուած նիւթերով, իսկ ձեւովը բացարձակապէս եւրոպական, զգացումներովը համաժողովրդին։ Այդպէս, ուսանող գրականութիւնը կը ծագի նոյն իսկ ժողովրդին ծոցէն, ժողովրդական լեզուով, ժողովրդական ձրգումով, ու կը գիտի դանդաղ բայց տրամաբանական ընթացքով մը՝ դէպ ի բարձրագոյն արուեստ մը, դէպ ի համաժողովրդին ու գիտուն գրականութիւն մը (որուն դեռ չէ հասած)։ մինչդեռ Տաճկահայոց գրականութիւնը կը սկսի, ճիշդ հակառակ ուղղութեամբ, համաժողովրդին, դիտուն ու բարձր արուեստէ

մը, եւ հետզհետէ, ժողովրդին պահանջներուն ճնշմամբ, եւ ուսանող գրականութեան աշխարհական Հայոց մէջ գործած հակազդեցութեամբ, կը մօտեցայ ժողովրդին, անոր կեանքէն կը թաղէ իր հիւրը, եւ, միշտ պահելով նախդեմ գեղեցկագիտական ձգտումը, կը ստանայ միանգամայն օգտապաշտ ուղղութիւն մը եւ պահյն առաջնորդ հետ զուգահեռաբար կը զարգանայ. Ե. Սվաճեան (անիւրաւ մոռացութեան մը մէջ ինկած շատ յարգելի անուն մը) Տաճկահայոց մէջ լուրջ հրապարակաբանութիւնը կ'ուրուագէ իր Մեղուն ազգային բարբերու անկողնակալ եւ ուշիմ քննադատութեան առաջին փորձն է Արեւմտեան Հայոց մէջ. Օթէն իմաստասերան, աւելի ուսմիկ, աւելի կրթող բայց եւ աւելի վառ վրուռն ձեւով մը, Մամուրեան շատ աւելի հասուն մտածումով եւ աւելի նուրբ ռոմով մը, կը շարունակեն Սվաճեանին գործը. միեւնոյն ատեն Միսաքեան իր բանասիրական, պատմական, բանաստեղծական հոյակապ էջերը կ'արտադրէ. Գ. Օտեան միաժող գրագէտի մէկ քանի հասուածները կը քանդակէ, Պարոնեան իր երդիքական հրաշակերտները կը յօրինէ, Զօրայեան անտեսագիտական ուսումնասիրութիւններ կը հրատարակէ, Գարաշեան պատմական քննադատութիւնը կը հաստատէ, Ալտունեան աշխարհաբարին հիւրը ու սահմանները կ'որոշագէտէ, Մամուրեան ու Մերեան Հայոց անցալ կեանքին վերակրթումն ու քննութիւնը կը փորձեն վէպերու մէջ, Տիկին Տիւսար կ'նպաստական վէպեր կը գրէ, ձեւով թերի բայց նիւթով ու ձգտումներով շահեկան. եւ այս բոլորը գաղափարի գրագէտներ են, որոնց մէջ ոմանք արուեստով գրելու առաւելութիւնն ալ ունեն. եւ ամենքը կը գրեն զուտ աշխարհաբար (բայ ի Գարաշեանինն եւ Տիկին Տիւսարին), զուտ, բայց ճոխ գրաբարուն, բազմատարար աշխարհաբար մը, վերջապէս, գրաբարխառն լեզուի ու ճոռով գրականութեան վաղաճուկ տաղանայէ մը յետոյ (Պէրզեան, Գուրգէն, Տէմիրճեֆաշեան, եւն.) երեւան կուգայ Տաճկահայոց նուրագոյն սերունդը, որ, մասնաւորապէս կազմուած Ֆրանսական իրապաշտ գրականութեան եւ նոր բանաստեղծութեան ազդեցութեամբ կ'արտադրէ արամաբարձիկաղի մը, Արիփարեանի, հոգի ու գիտակից հրապարակաբար մը, Եովհաննէս Շահնաշեան, ինքնուրոյն դիտողութեամբ ու ռոմով վիպողներ, Զօրայեան, Բաշայեան, Կամսարական, Միր-Նուր, Տիկին Սվաճեան, Տողարմաճեան, Սիւրի, Ս. Պարթեւեան, Պարոյ, արուեստագէտ-գրագէտներ, Վահրամ Սվաճեան, Ե. Մարմեան, Ա. Շաքրեան, Օր. Եովհաննէսեան, Վ. Թէքեան, եւ սքանչելի հեղինարան մը, Երուանդ Օտեանը. այս սերունդը Պոլսոյ եւ Տաճկահայաստանի ժողովրդին կեանքով կը զարգի, անոր բոլոր երեւոյթները իր ուսումնասիրութեան նիւթ կ'առնէ, վերջնապէս տիւ-

րական կը դարձնէ աշխարհաբար եւ դայն մեծ կաստարկադրմամ մը կը հասցընէ .

Ռուսահայք, սկզբէն մինչեւ այսօր ժողովրդէն անհեղձ իրենց ներշնչումը, լիզուռ ու ոճը, աւելը «ազգային գոյն», աւելի «սոցիալական համ» ունեցած են իրենց գրականութեան մէջ . օտար մը, եթէ ուզէ հայ ժողովրդին կեանքը, բարքերը, զգացումները, նախապայարտ միտքերը, տառաջութիւնները ճանչնալ, Արտիկանին, Բաճիկին, Պոչեանցին, Աղայեանցին, Կամատ-Քաթիպային, Մուրադեանին, Լէօնի մէջ պիտի դառնէ իր փնտռածը : Տաճկահայ գրական-նութիւնը իր առաջին շրջանին մէջ ոչինչ ունի զուտ հայկական . Բագրատունի, Լիւր-միւլ, Քէշիքթաշեան, Թիգրեան, Նարայէշ, Հէ-թիմեան երուպացած Հայեր են . Ալիշան, որ իր գրարար բանաստեղծութեանց լաւագոյն-ներուն ձեւին մէջ Նարեկաբիրայեղացութիւնը կը ցուցնէ մասամբ, եւ իր աշխարհաբար քերթուածներուն մէջ հին աշուղի երգերուն նմանողութիւն, Թրքահայաց ատային «հայ» գրագէտն է : Պոլսեցի գրագէտները ընդհան-րապէս հայերէն լեզուով գրող եւրոպացիներ եղած են, եւ իրենց բնքնաստղութիւնը մը-տածմանց, զգայնութեան, բայցատրութեանց անձնականութեանը մէջ կը կայանայ : Բայց վերնատի, Պոլսոյ, Իսթանբուլ գրողներուն զործունէութեան յառաջ բերած մղումովը, Թրքահայաստանի ծոցէն իսկ չեն ուշացած գրողներ ծագել, եւ անոնք սկսած են թրքա-հայ գրականութիւն մը լաւագոյն գոյնով : Ուրիմեան, ու մանաւանդ Սրուանտեանց ու Տիգրանց, վերին, հայ հողէ բուսած էջեր ար-տագրած են . Տիգրանցի Շահինը Թրքահայոց վերջ Հայաստանին է, թէպէտ անկից չստվար գրական արժանիքով : Մալխու-Հայրենիի գրա-կան խումբը, գրեթէ ամբողջութեամբ Պոլսեցի Հայրէէ կազմուած ըլլալով հանդերձ, աչին, ուշիմ ու անձնուէր գործը անսանձաց գաւառ-ներու Հայութիւնը խրախուսելու որ պո-լսեան գրականութիւնը կապիկու տեղ, (ինչպէս գաւառի գրողները կ'ընէին սովորա-բար), իր տեղակայ կեանքին, իր ուրոյն զգա-ցումներէն իր յատուկ ոճովն ու յեղիովը գրակա-նութիւն մը արտադրէ : Եւ Պոլսեցիին հրաւերը ընդունելիս պիտի ծախսուի պատասխան մը : Հրանդ Պողոս չարարուող «պանդուխտ»ներուն մա-րտիրոսութիւնը պատմեց «հայ» էջերու մէջ . Սիլվաիցիին գաւառական կեանքի պատկերները գծեց հօր, համով ու քաղեր-գական սրամտութեամբ մը : Զարդարեան հայկական հեքիաթները գրական ձեւի վե-րածեց, բնիկ հողին հոյզով ուռած ոճի մը մէջ : Գաւառի գրականութեան այդ չարժուած, որ վերջին դէպքերին բրտօրէն ընդ-հատեցաւ, պիտի վերակայ եւ մեծապէս ուռնանայ եւ ընդարձակուի . երբ երկրին քա-ղաքական պայմանները բարեփոխուին :

Այսպէս, արեւմտեան Հայոց գրականութիւնը այսօր աւելի ամբողջական է քան արեւելեան

Հայոցը, որ միակողմանի է դեռ եւ թերի . Արեւելեան Հայոց գրականութիւնը կը հինմուէ միմիայն օգտապարտ ուղղութեան վրայ, եւ ամէն ինչ որ զուտ զեղեղագիտութիւն է եւ հրապոյր, ամէն ինչ որ մտքի ու ձեւի նորութիւն կ'ենթադրէ, կը պախի հոն : Դիտելի է որ Ռուսահայք եւ ոչ մէկ երգիծաբար չեն ունեցած (Բաճիկին մէկ քանի քերտիկները ուր սրախօս ըլլալ փորձած է, ողբեր են) : ոչ մէկ բնմասաց չեն ունեցած, եւ իրենց բանաստեղծներէն ու արձակագրներէն ոչ մէկը զուտ պաշտօնաբեր էջեր, քմաքի ստեղ-ծադրութիւններ, երեւակալութեան տեսիլ-ներ մտաբերած է երկնիւ : Իրենց բոլոր գրագէտները, պարկեշտօրէն, լրջօրէն, ազնու-րէն ջանացած են, ոտանաւորով կամ արձա-կով, իրենց ժողովրդին կեանքը իր չոր ու անկեղծ իրականութեամբ պատկերացնել եւ իրենց ջարդած պաշտօնաբերին համեմատ ժող-ովրդը դատարարակցել . եւրոպացի քննադատ մը Ռուսահայոց գրքերը կարդալով, հայ ցեղից բարքերը ճանչնալու գոհուականութիւնը պիտի ունենայ, բայց քիչ անգամ պիտի գտնէ հոն զուտ զեղեկագիտական պատանջքն յազ-նուցում . ուռահայ գրականութեան քիչ էջեր կան որ կարենան նոյնութեամբ թարգ-մանուել եւրոպական լեզուի մը եւ քննա-դատութեան կարենան անխնայք ենթա-կուիլ : Թրքահայոց գրականութեան բազ-մաթիւ էջեր կարելի է գտնել (Քէշիքթաշ-լեանի սիւրբային եւ դիւքազնական գրարար քերթուածները, Դուրեանի մէկ քանի տաղերը, Ալիշանի Հարմեկը, Հնուկ քան ուղիւ նուազաբ, Յալալիտօբ, Միսաքեանի բոլոր գրածները, Պարսեանի ու Երուսաղ Ստեա-նի երգիծաբարները, Թիգրեանի մէկ քանի բանաստեղծութիւնները, եւ Մալխու-Հայրենիի գրագէտներէն մէկ քանի նորակէ պներ, քե-թուածներ ու քերտիկներ, եւն .) որոնք կրնան նոյնութեամբ թարգմանուել եւրոպական ու եւ լեզուի ու ընդունելութիւն գտնել ամենէն զօտարած քննադատներուն զմէկ իսկ :

Դիտեմ որ հակառակ այն բոլոր մանրամասնեալ պատճառաբանութեանց որոնց վրայ կը հինմուէ դատում, դարձեալ «չովիտութիւն» բառը պիտի հնչեցնեն Կովկասի մէջ այս յօգուածիս առթիւ : Առանց ուշ հեղիւրու այդ անխմտ ուրակներին, եւ աւելի առաջ պիտի անցնիմ, եւ մէկ երկու դիտողութիւն ալ պիտի ընեմ այն եղանակին վրայ որով ուռահայ քննա-դատները (Մալխու մանաւանդ) կը նկատեն թրքահայ գրականութիւնը :

Ռուսահայ քննադատները Հայոց արդի գրա-կանութեան երկու բաժինները կը սահմանեն ա-րեւմտեան Հայոցը անուանելով («ձեւի գրակա-նութիւն»), իսկ Արեւելեան Հայոցը «գաղա-փար գրականութիւն» (գաւառական տեսնելով որ Պոլսոյ Մալխուին մէջ վերջերս այդ սխալը

ընդունուած եւ չեղտուած էր)։ «Զեւի գրակա-
նութիւն» մը, այսինքն՝ գրականութիւն մը
որ բազմաթիւ չկայ եւ միայն զարգացուած ոճ
կայ (գրականութիւն) չի կրնար կոչուիլ, սին
խաղախի մին է, եւ այդ չէ որ «գեղեցկագի-
տական գրականութիւն» կ'անուանուի եւս։ Գե-
ղեցկատեսական գրականութիւնը այն է ուր
գաղափար ու ձեւ, հասարակապէս հասուն ու
խնամուած, ներդաշնակօրէն գիրարկ կ'ըրկին,
Գրեւմտ. որթիքայն գրողներուն մէջ կանչատըր
որ միմիայն ձեւը քանակելով գուարճացած
եւ, առնուի չէ որ «արուեստագէտ-գրագէտ»
կ'անուանուի եւս, այն բոլոր թրքահայ արձա-
կագիրներին ու քանաստեղծները գործնք նշա-
նակեցի իբրեւ «կատարեալ գրագէտներ», ար-
տագած են գրականութիւն մը ուր գաղափարը
այնքան հարուստ է որքան ձեւը։ Միապահանի
մէջ մը կամ Պէշիքթաշլեանի մէկ եղերերդին
մէջ աւելի «գաղափար» կայ (եւ խառնած,
ու իր գեղեցկագիտ. ձեւովը արտայայտուած),
քան Րաֆֆիի ամբողջ վէպի մը, մէջ եւ Գամա-
թաթիկայի բովանդակ գործին մէջ։ Ռուսա-
հայդ գրականութիւնը ոչ թէ գաղափարի
գրականութիւն է, այլ անգտումի գրականու-
թիւն»։ պէտք չէ երկուքը իբրեւ ձեւ չփոխել -
ուսանալ գրագէտները հայ ժողովրդին ուղ-
ղակի կը խօսին, կ'ուզին այս ինչ կամ այնքին
ձգտումը, ուղղութիւնը կամ գաղափարը քա-
րոզել անոր։ Բարոյց մը գաղափարին իսկական
արտայայտութիւնը չէ, անոր հանրայնացումը,
ժողովրդականացումն է, եւ հանրայնացումը
«արուեստ» չէ։ Կէօթէի գրականութիւնը ու եւ
է ձգտում չունի, ու եւ մանկիական օգտա-
կարութիւն չի պարունակեր, բայց գերա-
զանցապէս «գաղափարի գրականութիւն» է
ան։ Նմանապէս Ֆլոպէտը, նմանապէս Շեքսպիրը,
նմանապէս Սոփոկլէսը։ Այդ գրականութիւններ
է որ հետամուտ են ինչպիսիւրապէս թրքահայ
գրագէտները, Ռուսահայ քննադատները այն
սատիճան կաշկանդուած են «օգտապաշտ»
ուղղութիւնում, որ յաճան, օգտակարին պա-
կանէ գեղեցկին բացակայութիւնը հետեւ ջը-
նելու կը հանդիսն Կիւրերս կը տեսնէ Մը-
շակին մէջ որ Նաւիկը կը յիշուէր իբրեւ ծրթ-
ած ու կրօնամոլ ճոռոտքաւորութեան չեղա-
կոյս մը, մինչդեռ ճշմարիտ քննադատ մը անոր
մէջ ուրիշ բան պիտի չգտնէ բայց եթէ մարդ-
ային հողային մէկ անցածով վիճակին ամենէն
գեղեցիկ արտայայտութիւններէն մէկը։ Եւ
միայն դիտած եմ որ Ռուսահայ Պէշիքթաշ-
լեանը կը սիրեն միմիայն իր կատարած հայ-
րենասիրական դերին ու իր մէկ երկու ազ-
գային երգերուն համար (որոնցմէ ոմանք,
Հայ ֆայդոյիկն, Մահ ֆայդոյիկն, եւս)։ նմա-
նողութիւններն են Հիւկոյի եւ ուրիշ եւրոպա-
ցի բանաստեղծներու)։ Եւ երբեք չեն նկատեր
որ Պէշիքթաշլեանին բանաստեղծական սա-
ղանդին բարձրագոյնն արտայայտութիւնը իր
գրապար լեզբութեանն է, որոնք հայ գրակա-
նութեան յաւիտենական պարծանքներէն մէկը

կը կազմեն։

Այս անմիջական օգտակարութեան մոյու-
թեամբն է որ Ռուսահայ գրողները կը գտա-
պարտեն ամէն գրուածք որ «պարզ» չէ որ ու-
րոյ ու գործնական ձգտում մը չունի, որ
յետին գեղջուկին իսկ հասկնալի չէ (գեղապ-
օրեսա այս ապշեցուցիչ գիւնդութիւնը կը
տեսնէի Մշակին մէջ Անանիիս ձեռնորդը)։ Եւ
գրուածին առիթը, որուն ոճը Մշակին քննա-
դատը անմատչելի կը գտնէ հասարակ ժողո-
վրդին համար, որպէս թէ «թանր ուսանալ-
տակից» ամորիսին հոգեբանութիւնը գծել
ու զոյ մը ամորիսին հասկնալի բլլալու ջանալը
մարդին կարենալ անցընել)։

Մեր Ռուսահայ եղբայրակիցները պէտք է
ըմբռնեն թէ հրապարակականութիւնը կամ օգ-
տակար գրականութիւնը եւ «բուն գրականու-
թիւնը» իրարմէ տարբեր բաներ են։ ոչ մէկ
գիրք այնքան տիեղեցիկաբարձ օգտակար
է զան է որքան Րուպիկովն Քրիստօֆն կամ Միլլար
Թունիսի ճեպը, բայց ո՞վ կրնայ այդ գրեթե
բուն համար «գրականութիւն», «արուեստ»
բառեր գործածել։ Կան անշուշտ գրակա-
ն գործեր որոնք գրուած են շատ պարզ ոճով
մը, առանց ձեւի կենդանութեան, եւ այդպիսի
գրուածները կրնան մասնաւոր հասկնալի բլ-
լալ նաեւ ռամբին։ այսպէս են ռուս վիպա-
սաներին (բացի Թունիսիցիէն, որուն ոճը
մինաբարձր ներքութիւն մը ունի), բայց պէտք
չէ սակայն հետեւցնել թէ ռամբին ճառախոյս-
սիրեն ու Թալաթիւր Կարաբաղլար կը հասկնայ
եթէ այդպէս բլլալ, անորք «գրագէտ» չէին
կրնար հա հարուել։ Եւ արդէն ինչ իրաւունք
ունի քննադատ մը պահանջելու որ ամէն գրագէտ
իր մտածումն ու ոճը հաւատարմօրէն ռամբին
մտաւոր մակարդակին, եթէ այդպէս խորհած
բլլային բոլոր գրողները, ինչպէս պիտի
յառաջ գային Սոփոկլէսներ, Պինդարոսներ,
Վիրգիլներ, Ռասոներ, Կէօթէներ, Շեքս-
պիրներ, Ֆլոպէտներ, Շէլլերներ, Լըքոնդ տը
Լիւրներ, որոնց գործը, ռամբին համար բացա-
ձակապէս անհատկանալի, մարդային մտքին
աստուածացումը կրնար յայտնել։ Ի՞նչ եւ նա-
նակէ «պարզութիւն» փնտռել գրականութեան
մէջ, որ գարագոյն կենդանութիւն է ինքսին,
քան որ իմաստական բարձրագոյն ճիւղն է,
կեանքը ըմբռնելու եւ զայն վերաբաղեցնելու
ճիւղը։ ոչինչ պարզ է արուեստին մէջ, որով-
հետեւ իրական պարզութիւնը աղբարտութիւն
մերկութիւն, պարապութիւն պիտի նշանա-
կէ։ ինչ որ երբեմն լսողը կ'երեւայ (ինչպէս
յուսական արուեստը, ինչպիսիւրապէս, ինչպէս
Ռասոնը, Տալաթալիսներ, Լէոնարդոյ կամ
Մոյսաւոր, ներդաշնակ արտայայտութիւն է լսող-
մարդը ներքին աշխատութեան մը։ Եւ ան-
շուշտ, արուեստին բարձրագոյն կատարելու-
թիւնը այդ պարզութեան վերածում կը ճան-
տութեան մէջ կը կախուի։ Սակայն դարձեալ
ոչ որ կրնայ մեղադրել, արուեստի սանմանին
մէջ, այն արուեստագէտները որոնք կենդան

միտք ունեցած են եւ բարդ ու անհզոտ ձևով մը արտայայտած են իրենց միտքը։ Այլընտրանք Տիրեթի մանուածայաւոս ու բազմակուտակ նկարչութիւնը, կօթիէի բնութաարքուն. աստուածայնութիւնը, քառասկան ստեղծագործութիւնը, Ֆլայման եւ Պոպլեյի գեղանկարչութիւնը, խառնուրդ, ճեղքաբերի փոփոխական խառնուրդութիւնը, այս բոլորը «պարզ» չեն, բայց ուր է գրականութիւնը եթէ աստիճան մէջ է։

Պետք չէ չփոփել, կը կրկնեմ, գրականութիւնը հրապարակագրութիւնն է։ Այլ չփոփոխելով մեծապէս վնասակար եղած է ուսանայ գրականութեան զարգացմանն ու բնագործակները։ Անշուշտ, մեղքն այն ուր կապուած էր սխալ, դեռ ասկէ ու խակ ժողովրդի մը համար, օգտակար հրատարակութիւնները, ձգտումները գրքերն են որոշ ուղղութիւն ունեցող լրագրութիւն մը մեր արդի վիճակին կարեւորագոյն պէտքերն կը համարաստիսանեն. բայց առիթ պատճառ մը չէ որ միանգամայն դուռ գեղեցկագիտական գործեր չարտադրենք մեր զարգացած գաղափարներն համար, որ, սակաւաթիւ, բայց գոյութիւն ունի, ասոր պատճառ մը չէ մասնաւոր որ համարձակինք մեր հատարակութեան սովորական մտայնութիւնը բարձրացած ու եւրոպական մշտքին աղիւտագոյն կատարներուն ձգտող անձնութուն արդիւնք որ արտադրեն գրականութիւն մը որուն միակ նպատակակէտը ինչո՞ք իսկ է։ Ռուսահայք որ անդադար թրքահայ գրողներուն խրատ կուտան օգտակար եւ հասկանալի գրականութիւն մը արտադրի, ոչ միայն գեղեցկագիտական սխալ մը կը գործեն՝ կարծելով թէ գրականութեան գերազանց նպատակն է գրական ու անմիջական օգտակարութիւն մը ունենալ, այլ եւ անխրատութիւն մը երեւակայելով թէ Տաճկահայք ֆուզներ յղկէն ուրիշ բան չեն բլրած երեւր։ Թրքահայք, բայց ի գուռ գեղեցկագիտական փորձերէ, օգտագոյն գրականութեան բազմաթիւ եռանդուն ու գեղեցկի ջանքերը ցոյց տուած են։ Մշակը աստիճան մը ի վեր պայտաւորողական համարներ չենաւ, որ պարզէր Պոլսոյ հիւժմական Մալիքը եւ ուրիշական դուռնաւ կուտին մը կը յայտնէ նկատելով թէ «վերջապէս Տաճկահայք իրենց յետադիմութիւնը որ սկսին նշմարել» եւ թէ Մալիքը թրքահայք թիւրքութիւնները քննադատող յօդածներ կը հրատարակէ։ Ինչպէս Մշակը կը յանդգնի յայտարարել թէ այսօրուան Մալիքին բլրածը «նորութիւն» մըն է Տաճկահայք մէջ։ Մշակը չէ՞ լսած Մամուրեան, Արփիաբեան, Շահնազար, Բաշպաշեան անունները, եւ չէ՞ դիտել որ այդ գրագէտները շատոնց սկսած են «քննադատութեան» այց գործը, եւ զայն կատարած են աւելի ընդարձակ սահմանն մը մէջ եւ աւելի գեղեցիկ ոճով մը։ Մշակը ինչպէս կը մոռնայ որ զեն երէկ Պոլսոյ մէջ ձայնելիք անուանով թերթ մը կար, թերթի մը որ իր հինգ տարւած

կիւնքին մէջ սսկեւ օր թրքահայ հասարակութեան բարերը քննադատող, ամենքին մէջ բարեկրորդութիւն պէտքը զգացող ու միջոցներ որոշակաւ ցուցրող յօդածներ հրատարակեց. եւ եթէ ձայնելիք քննադատական մը հրապարակեց Քէյհաններուն թողովը, Մշակը հարկաւ զիտէ որ ասոր պատճառը Թրքահայոց «թերութիւնները» չէին, այլ 95-96-ի դէտքը, որ Պոլսոյ մտաւորական լաւագոյնութեան երկրէն վանեց, եւ զոր Մշակը զանց կ'ատնէ հաշուէ դնել իր պատգամները արձակած ատեն։ Եւ կը կարծեմ թէ փոխանակ շտեպնելու ինչ որ Տաճկահայք ունէին եւ ունին, Ռուսահայք աւելի ուշիմ ու օգտակար գործ մը կատարած պիտի բլրայ՝ նշմարելով վերջապէս ինչ որ իրենց չուէին։

Նոյն «օգտագոյն» մոլեռանդութիւնն է բոլորում, Ռուսահայք մեկի կը մեղադրեն մեր լիւրճին։ Եւրթիւթիւնները չեն ուղիւ ընդունիլ այն դիտողութիւնները զոր մինչ կը ներկայացնենք ուսանայիչներին պակասութեանցը մասին։ Ռուսահայք կը պնեն թէ արեւմտեան հայերէնը չիմուած է գլխաւորապէս գրագրութիւնը, մինչդեռ արեւելեան ժողովրդական բարձրութիւնն է իր հոյոն ու ձևը, ասի բացարձակ սխալ մըն է. արեւմտեան հայերէնը, այնպէս ինչպէս Մալիք-ձայնելիք շրջանէն ի վեր այն կը գրուի մեր մէջ, կը չիմուի, ինչպէս ինչպէս, միմիայն ժողովրդական լեզուին վրայ, իսկ բաներուն եւ աստիճաններուն համար, անխորի կ'ընդունի չինն ու Նոր դասականն ու ժողովրդականը, պոլսականն ու գաղափարը. գրագէտներ գործն է ծագումով, գոյնով ու շնչովով տարբեր այլ ընդունաւոր գործածել իրենց պատշաճ տեղը. եւ լեզուական բոլոր նոր լեզուները արդարեւ կազմուած են. Քրատներէն, խաղերէն, անգլիերէնը, գերմաներէնը, երեւց բառական պաշարին համար, ունին ամենատարած մաս մը լատիներէնի եւ յունարէնի, եւ անոր հետ՝ ժողովրդական բաներու բանակը, գործածութեամբ ընտրուած ու դուռած։ Եւ տարակոյն չկայ որ եթէ հրապարակախօսական գրականութեան կամ հատարակ ժողովրդին համար յօրինուած հրատարակութեանց մէջ ժողովրդական բաները մեծագոյն տեղը կը բռնեն, «բուն գրականութեան» մէջ կարեւորագոյն տեղը գաղափար բաներուն է, որովհետեւ անոնք են Գաղափարը արտայայտող գործերնէրէ. եւ ժողովրդական բաները գրականութեան մէջ կը մտնեն, պայմանով որ գրագէտը պատշաճ արժեք գեղեցկագիտական արժէք մը առնէ տեղին համեմատ ուր գոյնը պիտի իրարկէ, երանգին համեմատ զոր արժեք պիտի փոխանցէ։ Մեր հրապարակագիրները (Արփիաբեան, Շահնազար, Էւն...) կը գործածեն լեզու մը, ուր ժողովրդական բաները կը նախադրեն, բայց ուրիշ չեն վտարուել գաղափար բաները. երբ անհրաժեշտ են գաղափար մը բացատրելու. իսկ բանաստեղծութեան եւ գուռ

Ֆուտսըրը (Բոլմերի Մեհտրային մէջ), Հեռուան եւ Դորաքահան, Շիլլէրի Կիյնուս Թիլը, Հայնրի քերթուածները, Միլտոնի Դրախտ կորուստալը, Փայրընի Չայլոյ Հարդըրը, Ուոլթըր Սքոթի Իվանկոն խաղաղամտած են թրքահայ գրագէտներէն, Ռուսահայը որ հիւսիսային գրականութիւնը իւրագրուցած ըլլալու ձեռն ունին եւ աստով կը պարծենան, ղեւ մէկ քանի գիրք մնայ թրքազմանած են այդ գրականութիւններէն (հակառակ որ մամուլը ազատութիւն եւ հրատարակութեան աւելի առատ միջոցներ ունեցած են), եւ, ինչ որ աւելի կարեւոր է, հիւսիսային գրականութեանց իրական ազդեցութիւնը (խօսքս գեղեցիկադասական ազդեցութեան համար է), աւելի կարեւր է գտնել թրքահայ մէկ քանի գրագէտներու մէջ քան Ռուսահայը, Ռուսահայը գերմանո-ռուս գրականութենէն «օգտապաշտ» ձգտումը միայն իւրագրուցած են, եւ անիցի անդին ոչինչ, Ռուս է կէսթէի, Հայնրի, Թուրկիներֆի, Կոկուրի ազդեցութեան ճեպքը ռուսահայ գրականութեան մէջ :

Եւ պիտի ուզէի որ Հայերը, արեւմտեան ու արեւելեան, ճանչնային նոյնքան խնամքով հիւսիսային որքան հարաւային գրականութիւնները. նոր կազմուող ազգերը պէտք է «քնտրողական» ըլլան իրենց գեղարուեստական դաստիարակութեանը մէջ, այդպէս եւ Ռուսները, որոնք գերմանական ու ֆրանսական գրականութիւնները հաւասարապէս կ'ուսումնասիրեն, Ահաւանակի կէտ որ ռուս մէջ Ռուսներու պէտք է հետեւիլ, իսկ ֆրանսական գրականութիւնը «թիթիւ» հաւասարի եւ ամէն արժանիք հիւսիսային գրականութեանց մէջ գտնելու յիմարութիւն մը զոր կարգ մը Ռուսահայեր կը գործեն երբեմն—այն աստիճան տղալական բան մըն է որ չ'արժանի իսկ ատով գրադիլ, Մենք պէտք է մեզի վարպետ անոնք ամէն այն մտքերը ուրոյց մեծ կուտարեալ եղած են, ասանց ժամանակի, ցեղի ու երկրի խտրութեան, — յոյն Սոփոկլէսը եւ իտալացի Տանթէն, գերման հեթանոս եւ ֆրանսացի Ֆլուպէրը, անգլիացի Շէքսպիրը եւ ռուս Թուրկիներֆը, եւ, իրերու արդի վիճակին մէջ Ռուսահայը շատ աւելի պէտք ունին ռուսումնասիրելու հարաւային գրականութիւնները զոր յափազանց քիչ կը ճանչնան եւ զոր իրենցմէ ոժանդ մինչեւ իսկ արձանագրելու կ'երբին, քան թէ Տաճկահայը ռուսումնասիրելու հիւսիսային գրականութիւնները, զոր արդէն բաւական կը ճանչնան եւ զոր մեծապէս փափաքող են աւելի ընդարձակ հորէն ճանչնալու :

Փոխանակ մեզի խրատներ տալու որոնց պէտք չունինք, մեր ռուսահայ եղբայրակիցները չ'ունին շատանայ մաղթելով միակ բանը որ անհրաժեշտ է մեզի, զարգանալու աշատ նպատաները, այսինքն՝ այլաժամանակ բարեւորութիւններ Տաճկահայոց քաղաքական, տնտեսական, բարոյական արդի դրու-

թեան : Մեզի համար այսօր այդ է մեծագոյն խնդիրը, որուն քով գրական խնդիրները երկբարդական կը դառնան, որովհետեւ անոր լուծումէն կախուած են երբ մեր կապութիւնը որոշուի, —եւ թրքահայ ուսմանը ամենապարեւոր մասը հիմա ինքզինքը կը նշուի, եւ պէտք է նուիրել, այն բարոյական ու նիւթական միջոցներուն որոնցմով մեր կացութեան բարեփոխումը կ'ընայ իրականութիւն մը դառնալ, —ամէնք ունինք մոտաւորապէս բոլոր տարրերը, արդէն պատրաստ, մեր վաղուան հանրային ինչպէս անհատական գործունէութիւնը կ'անդաւորապէս կատարելու համար :

Իսկ եւ կը մաղթեմ Ռուսահայերուն որ Պէշքէթթալեան մը երեսնայ իրենց մէջ, —Հրապարակախօսները շատ ունին Ռուսահայը, —նոյն իսկ պէտք եղածէն աւելի շատ, —աւրուեստապէս մը պէտք է իրենց, Արդէն բընականաբար, ընդգրգարար, իրենց վերջին արտադրութիւնները դէպ ի այդ բարձրագոյն ոլորտը կը դնեն : Բայց ընթացքը դանդաղ է, անգիտակից, կարծես ակամայ. «օգտապաշտ» ուղղութիւնը, չափազանց ամուր կիրառով հաստատուած ու տարածուած իրենց մէջ, կը խափանէ իրենց սրացը, Շերիանը զողէ, շատ ազնիւ ու գեղեցիկ միտք մը, մարդկային ամենէն կենսական խնդիրներովով գրազած ու լայն տեսողութեամբ մը օժտուած, անկատար է գծողգըբար, քանի որ ձեւը չի խնամու, Փապագանն է որ կը ներկայացնէ ճմարիտ սկզբնաւորութիւն մը գեղեցիկադասական գրականութեան, բայց խղճը վտանգի մէջ է իր բաւազոյն յատկութիւնները կորսնցնելու եթէ Աղբալներն պէս քննադատներու ձեռքը մնայ, իոր բանաստեղծներուն մէջ մանաւանդ, կը նշմարեմ շատ որոշ ձգտում մը դէպ ի գեղարուեստական գրականութիւնը. Յովհաննէսեանց սկսած էր արտադրելու երեք որ «քարոզ» տարրեր բաւանք էին. Դէմիրճեան, Սրամ Չարլզ գերմանական բանաստեղծութեան իսկական ազդեցութիւնը կրած ըլլալ էր ցուցքներն՝ տաղերու մէջ, որոնց ձեւը մեծ պարզութիւններ ունին տակաւին, բայց որոնց մէջ գեղեցիկադասական զգայնութիւն մը ցուրը կայ արդէն : Եւ այս պատճառ իսկ Մշակին մէջ կը տեսնեմ թարգմանութիւն մը Օքթավ Միւպոյի մէկ էջին, եւ Մուրօնի մէջ թարգմանութիւններ հեթանոսական, —երկու հեղինակներ որոնք «արուեստագէտներ» են ամէն բանի տալով, —Ասոնք նշաններ են թէ հոր խառ մը կը սկսի կազմուիլ ռուսահայ գրականութեան մէջ : Դեղատէր, լայնածալակ եւ անկողմնակալ քննադատութիւն մը, փոխանակ այն աղանդամբ քննադատութեան որ հիմա կը տիրէ հոն, մեծապէս պիտի նպաստէր այս իսկան ամանին ու զարգացմանը : Պէտք է, մանաւանդ զօրեղ անհատականութիւն մը, զուտ արուեստագիտական խառնուածքով ու գրա-

կան բազմակողմանի դաստիարակութեամբ , որ անվիճելի տալանդի մը եւ անթիւրի արտա-
գրութեան մը անդիմադրելի հրապոյրովն ու
հեղինակութեամբը օգտապաշտական բռնաւե-
րութիւնը տապալէ եւ Գեղեցկին անշահա-
խընդի տարիանքը տրական դարձնէ Կով-
կասի հայ գրականութեան մէջ : Ան պիտի
հասկնէ մեր ոռուսահայ եղբայրակիցներուն
թէ ժողովուրդ մը հրահանգելու նպատակ ու-
նեցող գրականութիւնը ամենէն անհրաժեշտն
ու ամենէն զովելին է «բարի գործ» երուն ,
բայց թէ ցեղի մը մեծագոյն պարծանքը , ան-
հատի մը գերագոյն արարքը , Ջուտ Գեղեցիկը ,
Տիեզերական Գեղեցիկը արտադրել կարենայն
է , եւ թէ ինչ որ ու եւ է քաղաքակրթութեան կը
մնայ ամենէն աւելի տեական ու միշտ կեն-
դանի , «միթ» եր , քերթումներ , պատկերներ ,
քանդակներ ու նուագներ են—խորհրդանշան-
նէր—բոլոր «անօգուտ» բաները , որոնք բարձ-
րագոյն օգտակարութիւն ունին մարդկային
զգայութեանց ամենէն աղինը , Գեղեցիկին
զգայութիւնը արթնցնելու :

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

Ե Ր Գ Ե Ր

Բզգո՛ւշ, մի՛ բայիւր , որ չը խանդարեմք
Մովակի նիւրը շուռ վերջալուսին .
Թե ի՛նչ է քուըն , մեմք այդ շաւ գիտեմք ,
Նորաւ որ մայրեր կրթում ե ուսին :

Բզգո՛ւշ, չը լինի թե Վեր բայիւրով
Մոռացում կեանքը յիշել ասմք նորաւ ,
—Հըսկայ մայրե՛րդ կախում արեւորով ,
Իր անգոր մի՛զը յալեկեմական :

ԱՐԱՄ ԶԱՐԴԳ

ՄԱՐՄ

Ամառ մը ստկէ շատ առաջ , Բայիւրնալ էի ,
գեղեցիկ զարմանատեղի մը Պալիւրայի մէջ :
Հիւրանոցները լի էին զուարթ բազմութեամբ
մը որ աղային զարմանում մը պատրուակ բը-
նելով հող կը վազէր եւ մայրաքաղաքներու
կեանքէն պարտաւաստ ջղերը կաղզուրելու կը
ջանար :

Լեռնային օդ մը , հովասուն բնութիւն մը ,
չըջկայից ծովակներն ու անտառները անհուն
խաղաղութիւն մը կը բաշխէին ամենու ալ :
Կ'երթայինք ալպեան մանիշակներ քաղել
խիտանոտ եղունգաւորներ խորը՝ որ արեւու
ծառագայթներուն տակ կը բուրէր : Կը բարձ-
րանայինք լեռներն ի վեր , կը հիանայինք
միջնադրի ծիրանեփայլ օրհասիկ վրայ եւ ժուռ
կուգայինք լուսնի տակ :

Առաւօտուն կը հաւաքուէինք զարմանալը-
րանը , եւ բաժակ մը շինուկ ձեռուրնիս՝ կը
շաղկապէինք : Կանայք կը պատրաստէին օ-
րուան զբօսանքները : Այնտեղ ծանօթացայ ե-
րիտասարդ Պուկկարի մը հետ եւ այն դիրտ-
թեամբ զոր ջրաբուժական քաղաքները կ'ըն-
ձեռնէ՝ փութով ընտանեցանք :

Յաճախ պտոյտ մը ընելու կ'երթայինք , կը
նստէինք երկանաքարերու վրայ՝ մեղունքերու
փեթակներ գիտելու , եւ մերթ ջաղացքի մը
քով երկնցած անտառին մօտ՝ ակնաջ կուտա-
լինք մրմնջաւոր ձայներու զորոնք թէ ջրերը
եւ թէ տեքուները ալէն կողմանէ կը թափ-
թրփէին :

Արեւելքի վրայ կը խօսէինք յաճախ , անու-
շակ եւ անաւոր Արեւելքին վրայ՝ որ այնչափ
յանկուցիչ է եւ միանգամայն այնչափ տոկուտ
կ'ազդէ իր մարդկային բարբարոսական կոտո-
րածներով :

Օր մը Ալեքսանդրով իր մանկութեան
պատմութիւնն ըրաւ ինծի :

Քաղաքները կը ընտկէինք , ըսաւ : Մանսթ է
ձեզ այդ փոքրիկ քաղաքը—այնտեղ վարդի
անբու արտեր ունինք եւ վարդաձէթ կը
պատրաստենք :

Ընդարձակ գիտիներն կի որոնց վրայ ան-
համար թփիկներ կը ծաղկին ու կը կարմրանան :
հիանալի է : Մանաւանդ երբ բլուր մը կը տես-